SZEMLE

IZ ISZTORII OBSCSESZTVENNOJ MÜSZLI NARODOV CENTRALNOJ I VOSZTOCSNOJ EVROPÜ (Konec XVIII. – 70-e godü XIX v.)

OTV. REDAKTOR: SZ. M. FAL'KOVICS

(A közép- és kelet-európai népek társadalmi gondolkodásának történetéből. 18. sz. vége – 1870-es évek)

Moszkva, Insztitut szlavjanovedenija i balkanisztiki RAN, 1995. 253 p.

A kötet a magyar olvasó számára régóta ismert Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet munkatársainak írásait közli. A kötetet bevezető szerkesztő, *Sz. M. Falkovics* arra utal, hogy ebben a korszakban a régió népei három nagy birodalom keretei közt éltek, számos hasonló problémával. Az egyes tanulmányok éppen azt vizsgálják, hogyan reagált a társadalmi gondolkodás ezekre a problémákra.

O. V. Havanova a francia forradalom visszhangját vizsgálja a magyar nemességre. Az eszmék német, francia és olasz formában érkeztek ide, a németországi protestáns egyetemek, a bécsi Theresianum és a magyar testőrség útján, magánkönyvtárak, egyesületek, különösen a szabadkőműves páholyok révén terjedtek. Idézi Kosáry Domokos tézisét a háromféle felvilágosodásról. Voltaire olvasói II. Józseffel és II. Lipóttal kezdődnek, tőle érdemben a nemesi kiváltságok fenntartását tanulták meg. Montesquieu-nek volt a legnagyobb hatása A törvények szellemével, ebből az alkotmányos nemesi monarchia tanát vonták le. Rousseau társadalmi szerződését kizárólag a nemességre, mint a szerződő népre, értelmezték.

Je. N. Maszlennyikova Hegel eszméinek magyarországi terjedését mutatja be. 1818-ban említették először név szerint, 1837-től különösen az Athenaeum foglalkozott sokat vele, a következő évben már össze is csaptak hívei és ellenfelei. Az önképzőkörökben is megvolt mindkét irányzat. A főiskolákon eklekticista módon tanították a filozófiát. Hegelnél nagyobb visszhangja volt Herder kedvezőtlen jóslatának. Erdélyi Jánosnak nagy szerepe volt a Hegel-recepcióban, de válogatott eszméi közül. Hetényi János és Szontágh Gusztáv „egyezményes" filozófiája szembefordult Hegellel. A század második felében már a pozitivizmus és neokantiánizmus volt a divat, de Madáchot még Hegel követőjének tekintették.

N. M. Filatova az 1815–20 közti lengyel nemesi liberalizmus fejlődését elemzi a korabeli sajtó és a parlamenti jegyzőkönyvek alapján. 1815-től a lengyelek inkább csak tanulták a liberalizmust. 1818-ban a sejm megnyitásán I. Sándor liberális-alkotmányos programot fejtett ki. A sejmben ellenzék is alakult. Gyakran emlegették a korszellemet, amely a liberális magatartást követeli meg. Az uralkodót igyekeztek megkülönböztetni a kormánytól, hogy ezáltal könnyebb legyen ellenzékinek lenni. 1819-ben már megtörtént a komoly összecsapás a cenzúra kérdésében. 1820-ban ült össze megint a sejm. Nagy felháborodást keltett, hogy Sándor az öccsét, Konsztantyin nagyherceget nevezte ki a lengyel hadsereg főparancsnokává. A lengyel liberalizmus az európai áramlat része volt.

A. I. Miller Leon Rzewuski (1808–1869) nézeteit elemzi, akiben a reformista konzervativizmus egyik ősét látja. Régi arisztokrata család utolsó sarja, megterhelve azzal, hogy nagyatyja a felosztások híve volt. 1830–31-ben atyja és ő részt vett a felkelésben. Már korábban is voltak kapcsolatai a lengyel emigráció konzervatív szárnyával, Adam Czartoryski herceg körével. A felkelés után galíciai birtokain élt. 1848-ban sürgette egy nemesi sejm összehívását, amely kimondaná a jobbágyfelszabadítást, de az osztrák kormányzat megelőzte. Ezután már nem foglalkozott napi politikával, hanem inkább elvi kérdésekkel a lengyelek ügyét illetően. Úgy látta, két lengyel nemzet van, a nemesség és a parasztság. A parasztokat be kell emelni a nemzetbe, a nép élére kell állni. Az alapot az obscsinában találta meg, erre kell az eljövendő Lengyelországot építeni. Még a nemesi külsőségekről (ruházat) is le kell mondani. De a magántulajdon alapján állt, a szocializmus nála csak frázis volt. Az emigráció baloldala erősen bírálta, a konzervatívoknak meg túl baloldali volt. 1867 után a galíciai konzervatívok benne látták előfutárukat.

I. V. Pavlovszkij Lorenz von Stein (1815–1890) nézeteit foglalja össze. Konzervatívokra és szocialistákra egyaránt hatott, talán még Marxra is. 1856–88 között a bécsi egyetem tanára volt. Vagyontalan nemesi család sarja. Véleménye szerint gazdasági egyenlőtlenség mindig lesz, de az alsó rétegek helyzetét állandóan javítani kell. Ehhez kell az állami beavatkozás. A termelés és a rend (magántulajdon) a legfontosabb, az államnak mindenki érdekére ügyelnie kell. Az alkotmány az állam belső szelleme. Az állam és a társadalmi szerkezet elválaszthatatlanok egymástól. A monarchia a legjobb államforma, mert az uralkodó azonosítható az állammal. Könnyebben dönt, mint egy kollektíva, nem függ a választásoktól. Parlamentre és felelős kormányra viszont szükség van. Ideálja a szociális reformok királysága.

G. V. Makarova a Lengyel Királyságban működő, „Az 1848-as év szervezete" nevű titkos összeesküvő csoport történetét mutatja be. Az év elején alakult, Edward Domaszewski volt a vezetője, aki azonban már 1848 márciusában meghalt. Az igazságügyi állami bizottság titkára volt. A szerevezet tagjai elsősorban moszkvai lengyel egyetemi hallgatókból kerültek ki, Domaszewski még csak tíz embert vett fel, a leleplezés után mintegy 200 embert vontak felelősségre. Két és fél évig működött. Célja a lengyel állam helyreállítása volt. Domaszewski állította össze Credo-ját, amely sokféle eszmei hatást ötvözött. Eszerint Lengyelország lesz Európa vezetője, mint valaha Róma vagy a középkorban Franciaország. A lengyel felosztás voltaképpen a gondviselés műve volt. A moszkvai diákok még 1847-ben találkoztak a száműzetésbe induló Piotr Ściegiennyel és társaival a börtönben. Az 1846-os galíciai parasztfelkelés is hatott rájuk. A Credo toleranciát hirdetett az egyéb nemzetekkel szemben. Alapvetően a Királyságban uralkodó állapotok és a lengyel szépirodalom emocionális hatása érződik a csoport tevékenységében, és 1848 élménye.

I. V. Popova témája a magyar nemesség viszonya a szlovák nacionalizmushoz, pontosabban a Kollár által inaugurált szláv kölcsönösséghez. A szerző szerint ennek igenis politikai tartalma volt, a szláv népek egyesítése Oroszország vezetésével. (Ezt az eddigi szakirodalom mindig tagadta.) A szlovák különállást a cseh kortársak (L. Thun) rossz néven vették. A Társalkodóban 1840-ben van az első magyar említés. Révai József az egész magyar reformmozgalmat pánszlávellenesnek nevezte. A reformnemesség nem ismerte el a nemzetiségeket, magát a Nyugat előőrsének tekintette a Kelettel szemben. Kossuth is így volt, szlovák származása ellenére. A szlávoknak a hazafiatlanságot vetették a szemükre. Ez erős oroszellenességet is jelentett. Wesselényi Miklós az egész Habsburg-monarchia föderatív átalakítását javasolta a nemzetiségi kérdés megoldásaként. Széchenyit megvádolták azzal, hogy nem látja a pánszláv veszélyt. A szlovák mozgalmat is pánszlávnak tartották. Ez a felfogás mind a mai napig megvan a magyar történetírásban, Popova Gecse Géza könyvére utal.

Sz. M. Falkovics a lengyel nemzeti mozgalom viszonyát vizsgálja Ausztriához az 1850–70-es években a pánszlávizmus és pángermanizmus kontextusában. A krími háború idején a konzervatív emigráció Ausztria beavatkozását kívánta Oroszország ellen, ettől remélték Lengyelország helyreállítását. Az Októberi Diplomában is megfelelő eszközt láttak ehhez, ezért nem akartak osztrákellenes hangokat az emigrációban. Az 1863-as felkelést segítették, de vigyáztak arra, nehogy kiterjedjen Galíciára. A galíciai konzervatívok is, Goluchowski helytartó hívei a föderalizmust hirdették, a neves történetíró, Józef Szujski röpiratot is jelentetett meg ebben az ügyben. Ők és a galíciai radikálisok egyaránt ellenezték az 1867-es kiegyezést. A Monarchia szlávjai közt viszont a lengyelek hegemóniáját akarták. Mégis kitartottak továbbra is a Monarchia mellett, és egy parasztfelkelés rémével riogatták a lengyel közvéleményt. A 15. századi nagyságban akarták osztrák segítséggel helyreállítani Lengyelországot. Galíciának viszont Magyarországhoz hasonló helyzetet szántak, de csak az osztrák konzervatívokkal együtt működve, nem a Schmerling-féle liberálisokkal. A galíciai demokraták viszont osztrákellenesek voltak, 1859-ben nagy felkelést vártak. Az emigrációban a demokratákkal való együttműködést akarták. 1863-ban még Romániában is szervezkedtek Ausztria ellen. Az elnyomott nemzetek széles demokratikus frontját sürgették, még Poroszországgal is szembe akartak fordulni. 1866 után az olaszok, 1867 után a magyarok kiváltak ebből az egységből. A cseh és a horvát radikálisok viszont továbbra is kitartottak az elképzelések mellett.

G. I. Jerjomejeva a cseh radikálisok nézeteit mutatja be az 1840–60-as években. 1848-ban cseh–német feszültség támadt a frankfurti német nemzetgyűlésbe történő választások miatt. 1848 októberében a bécsi forradalmat nem támogatták, de az év vége felé változás következett be, a forradalmi módszerekhez akartak nyúlni. Hátterük társadalmilag igen vegyes volt, ezért sohasem tudtak pontos programot alkotni. A legtöbben 1849 után liberális álláspontra helyezkedtek. 1863-ban a lengyelek mellett foglaltak állást, 1867-ben a birodalom egysége mellett. Az emigráció viszont továbbra is osztrákellenes volt. Ekkor már egy szláv föderáció volt az ideáljuk. Társadalmi radikalizmusukat nem adták fel, de erre csak a függetlenség megvalósulása után kerülhet sor. 1861 után úgy látták, Oroszország forradalom előtt áll. A cseh történeti államjog álláspontjára helyezkedtek, de ehhez hasonlót minden Monarchia-beli nemzet számára igényeltek, nem csak a történelmiek számára. Utolsó tevékenységük az volt, hogy részt vettek a kiegyezés ellen forduló cseh tiltakozó mozgalomban.

Zseliczky Csilla a magyar politikusok nézeteit vizsgálja a nemzetiségi kérdésről az 1850–60-as években. Kossuth 1851-es alkotmánytervében látja az első próbálkozást. A magyar politikusok egy része komoly en-

gedményekre volt hajlandó, a többség azonban csak látszatengedményekre. Mocsáry Lajos és Eötvös József vették komolyan a nemzetiségi kérdést, de ők is ragaszkodtak az ország területi integritásához. Az 1861-es, majd az 1865–68-as országgyűlésen a nemzetiségi képviselők is előterjesztettek egy nemzetiségi törvényjavaslatot, a magyar többség mellett, végül azonban Deák Ferenc törvényjavaslatát fogadta el az országgyűlés, amely az egységes magyar politikai nemzetet hirdette. Ennek ellenére jelentős előrelépés lett volna, a nemzeteiségek éppen ezért követelték a dualizmus idején a betartását. (Kár, hogy a szerző nem veti össze a rendezést az ausztriaival, és nem emeli ki, hogy nemzetiségi törvény ebben a korban még sehol sem létezett.)

Sz. M. Falkovics az orosz és a lengyel forradalmi demokraták nézeteit mutatja be a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. A lengyelek számára ez elsőrendűen az ország függetlenségét jelentette, az oroszok számára a többi elnyomott nép felszabadítását. Az agrárdemokrácia meghirdetésével elhatárolták magukat a burzsoádemokratikus irányzatoktól. Az előzményeket tekintve az oroszoknál már a századforduló óta felvetődött a probléma, de inkább csak abban a formában, hogy a lengyeleknek vissza kell adni az önállóságot. 1863-ban is ez volt a felfogásuk, a felkelők mellett foglaltak állást. A lengyelek pedig már régóta az elnyomott népek közös harcát hirdették. Tehát mindkét félnél volt bizonyos internacionalizmus. A lengyelek az oroszok hatására ismerték el az ukránok, litvánok stb. szabadságát. Ekkor került előtérbe a nemzeti önrendelkezés elve. Az internacionalizmus az oroszoknál már a dekabristák óta megvolt. A lengyelek kapcsolatot kerestek más népekkel, de egocentrista formában csak a saját szabadságuk érdekében. Az utópikus szocializmus révén a szociális aspektus is fontos volt. Az 1870-es években az együttműködés magasabb szintre került, a nemzeti önrendelkezés elvét nem minden lengyel demokrata fogadta el.

Je. N. Maszlennyikova a népnemzeti iskola történetét foglalja össze a magyar irodalomtudományban. Az Auróra-kör, de már korábban Kazinczy, Kölcsey, majd Bajza és Toldy rakta le a felfogás alapjait, Henszlmann Imre és Erdélyi János vitte tovább. A kodifikátor Gyulai Pál lett, 1851-ben használta először a fogalmat. Számára Petőfi és Arany volt a mérce. Petőfi-életrajza erősen átpolitizált. Korábban az erdélyi arisztokráciával voltak kapcsolatai, a szabadságharc idején a Békepárt híve volt, 1849 után tehát nem sokat kellett változtatnia felfogásán. Míg korábban a magyarok Herderből indultak ki, Gyulai Gervinusra és Macaulayra támaszkodott. A századvégre felfogása már patriarchális nacionalizmusba torkollott. Nézeteit Salamon Ferenc és Greguss Ágost vitte tovább, az utóbbi már nacionál-darwinizmussal és materializmusellenességgel vegyítve. Gyulai még az egyenrangúságot hirdette a nyugati irodalmakkal, a másik kettő már a magyar fölényt a Monarchia egyéb népeivel szemben. Az iskola apoteózisát Beöthy Zsolt jelentette, akinél már sovinizmusról beszélhetünk.

A hazai olvasó számára nyilvánvaló, hogy a magyar tárgyú tanulmányokban nincs sok újdonság, nagyjából a hazai álláspontnak megfelelő nézeteket hirdetnek. De nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezek a tanulmányok orosz nyelven olvasó közönségnek szólnak, tehát szélesebb rétegeknek. A nem magyar tárgyúakban viszont nyilván sok az új információ. Kár, hogy néhány tanulmány még erősen hagyományos, az egyikben még Lenint is idézi a szerző arról, hogy 1863-ban Herzen megmentette az orosz demokrácia becsületét. A lengyel és az orosz forradalmi demokraták összehasonlításában az utóbbiak persze derekabb legények, a lengyelek uralkodni akartak másokon, az oroszok pedig megadták volna Lengyelországnak a szabadságot. A legtöbb tanulmány mégis valamelyes előrehaladásról tanúskodik. Lorenz von Steinről tíz éve ilyen tanulmányt nem lehetett volna megírni. Persze az is igaz, hogy sok tanulmány inkább politikai eseménytörténet, mint eszmetörténet. Egészében mégis érdemes kötetről van szó, sajnos nagyon gyenge tipográfiával, dehát erről nem a szerzők tehetnek.

Niederhauser Emil

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL. ÉVKÖNYV 1995

Az *Évkönyv* első húsz kötetről általában, az 1994. évi 20. kötetéről részletesebb recenziót írtam a közelmúltban (*Századok*, 1995. 3. sz. 761–765.). E jelenlegi, 21. kötet követi a megelőző Évkönyvek hagyományait, ami nem jelenti azt, hogy nincs benne újszerű.

Újszerű és hasznos, elsősorban a külföldi olvasókra tekintettel, hogy 7 külföldi szerző cikkei anyanyelvükön (angol, német) jelentek meg: köztük Jim Mortimer írása és két cikk Engelsről, illetve István Mészáros: „The Relevance of the Young Engels" című, valamint Inge Kircheisen Gustav Mayerről, Engels biográfusá-